

ÖLÜMÜNÜN 1250. YILDÖNÜMÜ MÜNASEBETİYLE BİLGE KAGAN

Prof. Dr. İBRAHİM KAFESOĞLU

Gök (Kök)-Türkler, bilindiği üzere, Türk milletine ad veren bir Türk zümresi olarak tarihimizde şerefli bir mevkie sahiptir. Kendilerine ve devletlerine Türk (= güç-lü, kuvvet-li) diyen bu kütle milâddan önceki yüzyıllardan beri Asya'nın hâkimleri Hunlar soyundan olup, başbuğ Bumın'ın 552 senesinde Ötüken yaylasında (Baykal gölü'nün güneybatısında: 47. enlem, 101. boylam. Orhun ırmağının kaynak bölgesi) tahta çıkması ile, yukarı Çin sınırlarından Karadenize kadar uzanan sahada büyük bir hâkanlık¹ kurmuşlardı. Bu geniş sahada devlet doğu ve batı olmak üzere ikili teşkilât hâlinde idi. Asıl Hâkanın bulunduğu doğu kanadına bağlı olan batı kolu, hiyerarşide ikinci derecedeki "Yabgu" unvanını haiz İstemi (Bumın'ın kardeşi) tarafından idare ediliyordu (552-576). Doğu kanadındaki Mukan Hâkan (553-572)dan sonra tahta çıkan T'a-po (572-581) zamanında hâkanlık Çin'in memleket içindeki bozguncu propaganda faaliyetleri yüzünden zaafa uğramış, Çin'in tahriki ile Doğu'dan ayrılan Tardu (İstemi'nin oğlu)nun istiklâl ilân etmesi neticesi devlet resmen ikiye ayrılmıştı (581). Böylece, Doğu ve Batı Gök-Türk hâkanlıklarının birbirleri ile mücadelesini, emsalsiz entrika becerikliği sayesinde istismar eden Çin, nihayet 630 yılında her iki kanadı kendi hâkimiyeti ve himayesi altına almayı başardı ve ihtişamlı I. Gök-Türk hâkanlığı için 50 yıl süren hazin bir fetret devresi başladı (Bu dönem millî Türk alfabesi ile Türkçe yazılmış Orhun Kitabelerinde bütün açıklığı ile anlatılmaktadır: *Kitabe I*/Kül-Tegin adına/, *Kitabe II*/Bilge Kagan adına/ve *Kitabe III*/Aygucı = Devlet Meclisi başkanı ve Başbakan Tonyukuk adına)². 680-681'de istiklâl savaşı hazırlığına girişerek, ünlü devlet adamı Tonyukuk başta olmak üzere kısa zamanda hemen bütün halkın işbirliği yapması

¹ Türk hükümdarlarına umûmiyetle "Kagan" denilmekle beraber, Orhun kitabelerinde çok geçen bu unvanın son araştırmalarda (Liu Mau-tsai 1958, S.G. Clauson 1972) "Khagan" olarak okunması dolayısıyla biz de Hagan (hâkan)'lık şeklini tercih ettik.

² I. Kitabe 732'de, II. Kitabe 735'de dikilmiştir. Tonyukuk'a âit olan'ın tarihi kesin değilse de 726'yı tâkip eden yıllarda dikildiği şüpheşizdir. Orhun kitabeleri 1893'de Danimarkalı büyük türkolog V. Thomsen (+ 1927) tarafından okunmuş ve sonra birçok defa

sonucunda mücadeleyi zafere ulaştıran, yine Gök-Türk hükümdar âilesinden Kutlug (Çin kayıtlarında Ku-to-lu), 682 de Hâkanlığı ihya edip başa geçtiği zaman “İl-teriş” (= Devleti derleyip toplayan) unvanını aldı³.

I

II. Gök-Türk hâkanlığını tanzim eden ve öldüğü 592 yılına kadar *yabgu* ve *şad* (hükümdardan sonra gelen en yüksek makam sahiplerinin unvanları) ile önce Çin, sonra diğer hasımlar üzerinde büyük başarılar kazanarak hayatını tamamlayan millî kahraman İteriş Hâkan, vefatında iki erkek evlât bırakmıştı. Bunlardan biri 8 yaşındaki Beğ-kür (veya Beğ-kürlüg ? - Çin kayıtlarında: Mo-kü veya Mo-ki-lien), küçüğü de 7 yaşında Tül-Tegin idi. Bir de hemşireleri vardı. 692’de erkek kardeşler henüz küçük yaşta (sabî) olduklarından, töre gereği, amcaları *Beğ-çor* (Çincedeki şekli, Mo-Ç’o) hâkanlığa getirildi (692-716). 27 yaşında, hırslı ve haşin tabiatlı bir şahıs olduğu anlaşılan yeni Hâkan “Kapgan” unvanını aldı ve Türk tarihinin sayılı fâtihten biri oldu⁴. Kapgan’ın da baş hasmı elbette, kitabelerdeki ifadeye göre “hilekâr ve entrikacı” büyük komşu Çin idi⁵. Onu daima baskı altında tutmak lâzımdı, fakat Türk devletindeki ekonomik sıkıntı Kapgan’ı Moğol K’i-tan’lara karşı Çin hükûmetine yardıma sevketti. Ülkesini iktisadî istikrara kavuşturmak için gerekli bazı ihtiyaçlarını Çin’den temin etmek yanında geniş ölçüde siyâsî plânları vardı. Bunlardan biri I. Gök-Türk hâkanlığının fetret devresinde kuzey Çin’in “Altı Eyalet” bölgesine yerleştirilmiş Türkleri ana vatana çekmek suretiyle, Ötüken’in insan gücünü artırmak, diğeri de Türk topluluklarının dağınık hâlde yaşadıkları memleketleri, yâni tâ Mâveraünnehir içlerine kadar uzanan bütün

yayınlanmıştır. Ayrıca Alman (1895), Fransız (1896) Rus (1927), Macar (1958), İngiliz (1968) dillerine de tercüme edilmiştir (Geniş bilgi için bk. İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 1984, s. 105 vdd).

³ “*Türk Tanrısı, Türk milleti yok almasın diye... babam ilteriş haganı... Babam önce 17 erle dışarı çıkmış [savaşa girişmiş], o dışarı yürüyor diye ses işitip [dâvet alıp] şehirdeki dağa çıkmış, dağdaki inmiş [ortak hareket başlamış] toplanıp 70 er olmuş... doğuya, batıya... sevk edip... hepsi 700 er olmuş... milleti atalarımız töresince düzenlemiş...*” Bk. Kitabe I, doğu cephesi, str. 11-13; Kitabe II, doğu, str. 10-12; “... toplanıp 700 oldu... katınlardan biri ben Bilge Tonyukuk idim...” Kitabe III, str. 5. Bu rakamlar tabiiyle sadece kalabalık oluşu ifade etmektedir.

⁴ Vaktiyle Kitabelerde hatalı şekilde “Kapagan” diye okunan bu kelime Türkçede “fâtih” mânasındaki “Kapgan” olarak düzeltilmiştir. Bk. R. Giraud, *L’Inscription de Bain-tsocto = Tonyukuk kitabesi*, Paris, 1961, s. 149; G. Clauson, *A Note on qapgan*, JRAS, 1956, s. 73 vd. Kapgan Hâkan aynı zamanda “Böğü” (akıl ve firaset sahibi) lakabını da taşıyordu (Kitabe III, str. 34, 50).

⁵ Kitabe I, güney, str. 6-10, II, kuzey, str. 4-9.

Türkistan'ı Hâkanlığa bağlamaktı. Zira buralarda (Cungarya İli, Yedi-su ırmakları, Isık gölü havalisi, Talas ve Çu nehirleri etrafı vb..) kitabelerde On-ok (On-boy = 10 kabile)lar diye anılan Tarduş, Türgiş ve başka To-lu boyları ile Karluk, Basmlı vb. Türk kütelleri bulunmakta idiler. Onun Orta Asya'da, tıpkı eski büyük Hun imparatorluğu gibi, gerçek bir Türk birliği kurmak ve hepsini kurt-başlı *tuğ* (sancak) altında toplayarak, töre himayesinde yaşatmak düşüncesi modern mânada yüksek bir siyâsi görüşe sahip olduğuna delil sayılmaktadır⁶. Kapgan'ın K'i-tan baskısında Çin'i desteklemesinin bir taktik icabı olduğu anlaşılmakta idi. Zira karşılık olarak, taleplerini İmparatoriçe Wu (690-709)ya bildirmekte gecikmedi. Yapılan andlaşmaya göre (697), Çin 3 bin adet tarım âleti, 10 bin (Çin yıllığı T'ang-shu'ya göre 40 bin) libre demir, 100 bin hu (hu = aş.yk. 12,5 kiloluk ölçek) tohumluk darı ve Çin arazisinde (çoğu Ordos'daki "6 Eyalet" de) oturan Türklerin anavatana îadesi gerekiyordu⁷. Ancak Çin'in taahhütlerinde isteksiz davranışı ve erteleme girişimleri, Kapgan'ı doğruca Çin üzerine yürüme teşebbüsüne âdeta zorladı. Askerî hazırlıklara devam ederken ülkeyi baştan idarî yönden düzenlemek lüzumunu duyan Hâkan, o yıllarda henüz 14 yaşını doldurmak üzere olan Beğ-Küre (Bilge)yi Tarduş topluluğu üzerine "şad" tâyin etti⁸. Gök-Türk askerî kuvvetleri de 2 gruba ayrılmıştı. Doğu ordusu başında bizzat Hâkan bulunuyordu. Batı ordusu, daha doğrusu, batı orduları grubu da, gerçekte Tonyukuk'un sevk ve idaresinde olmak üzere İnel ile Bilge'nin emrinde idi. Durumdan endişeye düştüğü anlaşılan Çin, imzaladığı andlaşma hükümlerini derhal yerine getirdi. Demiri, darıyı, âletleri teslim ettiği gibi, Çin topraklarında yaşayan Türk nüfusunda Ötüken'e dönmelerine izin verdi (698).

Fakat bu uzlaşma uzun sürmedi. Bir evlenme meselesinden doğan anlaşmazlık Kapgan'ı, doğu ve batı grupları birarada olarak hâkanlık askerî gücünün bütünü ile Çin'e taarruza mecbur etti. Mevcudu 100 bin'den aşağı olmadığı kabul edilen ve kuzey Çin bölgesini (Küel-çu, T'an-çu, Ping-çu, Yü-çu, Çao-çu. *Çu = Eyalet*) istila eden bu orduda Bilge, şad'da görevli idi ve Tonyukuk ile birlikte, kitabelere göre *Yeşil-ögüz* (Yeşil nehir = Yang-çe)

⁶ Bk. A.v. Gabain, /Türk. terc. /, *Gök-Türklerin tarihine bir bakış*, DTCF Dergisi, 1944, II, 5, s. 689.

⁷ Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*, Wiesbaden, 1969, I, s. 160 vd. II, s. 850.

⁸ Bu sırada Kapgan, kendi kardeşi To-sifu'yu hâkanlığın "sol kanad" şad'lığına getirmiş, oğlu İnel (Çin yıllıklarında Fu-kü)'i de "küçük hagan" yapmıştı. Bk. Kitabe I, doğu, str. 17; Liu, *ayn. esr.* I, s. 164, 218.

kıyılarına ve *Şan-tung* Ovasına kadar ilerlemişlerdi⁹. Bu büyük sefer münasebeti ile, Gök-Türklere karşı çıkamadan Türk süvari tümenlerinin dönüşünü, General Şa-ça Cungi (kitabelerde Ça-ça Sengün) idaresindeki kalabalık Çin Ordusu uzaktan seyrederken, T'ang sülâlesinden Çin imparatoru, sarayından bir günlük emir yayınlarak "Hâkan"ı yakalayan ve öldürenin resmen "prens" ilân edileceğini bildiriyordu¹⁰.

698 yılının sonlarına doğru, Kapgan'ın 3'lü plânının son safhasının uygulanmasına geçildi. Yine Tonyukuk'un yüksek komutasında, Bilge ile İnel emrinde batı orduları grubu, Batı Türkistan'daki dağınık Türk kütlelerini hâkanlığa bağlamak üzere harekete geçirildi ve süratle Altay dağlarını (kitabelerde Altun-yış) ve Cungarya (kitabelerde Yarış-ovası) yı aşan Gök-Türk kuvvetleri Bolçu mevkiinde¹¹, On-ok'larla karşılaştı. "*Türk bodun* [milletinden] *olduğu hâlde yanlış hareket eden*"¹² Türgiş başbuğu U-çe-le (Çin kayıtlarında Wu-shin-le)nin yakalanması ve yabgusu'nun, şad'ının telef olması ile neticelenen bu savaş bütün On-ok boylarını (To-lu ve Nu-şi-pi'ler), dolayısıyla Balkaş gölü, Isık-göl, Çu ve Talas bölgelerini, İnci ırmağı (Seyhun ~ Sir-derya) kıyılarına kadar yayılan toprakları merkezî idareye sokmuş oldu (699). Hâkanlığın resmî sınırları Kengü-tarban¹³'a ve Fergane'ye dayandı. Bu münasebetle Çin kaynağında şöyle denmektedir: "Mo-ç'o [Kapgan] *zaferlerinden gururlu. Bizi küçümsüyor! Her yana ordular sevk ediyor, ülkesinin bir baştan bir başa genişliği, 10 bin "li" [aş. yk. 4500 km.]den fazla. Onun yüksek gayeleri var!*"¹⁴.

Kapgan'ın 3 numaralı plânının tamamlanması için Mâveraünnehir'in de zaptı gerekiyordu. Türklü Türk kümelerinin yer yer görüldüğü bu bölge, coğrafi mevkii ve mütedil iklimine ilâveten verimli toprakları ve tabii zenginliği itibarı ile de tâ eski çağlardan beri komşu devletler için bir rekabet sahası idi. O tarihlerde Gök-Türk baskısına karşı koyacak ciddi bir mahalli

⁹ Kitabe I, doğu, str. 17; II, doğu, str. 15, III, str. 18-19. Belki Bilge kumandasındaki birlik "taluy" a varamamıştı (Eğer kitabedeki "taluy" sözünden kasıt büyük nehir ise Yang-ç'i'ye, deniz ise Sarı Denize ulaşmamıştır, bk. Kitabe I, güney, str. 3; II, kuzey, 2). Türklerin Çin'de ilerledikleri doğuda son noktanın çok kuzeydeki Pekin havalisinde aranması (bk. R. Giraud, *L'Empire des Turcs célestes*, Paris, 1960, s. 26, 48 vd.) hatalıdır.

¹⁰ Liu, *ayn. esr.* I, s. 215-218 vd., 319.

¹¹ Bugün tokoi kasabası (Urungu gölü civarında, bk. R. Giraud, *L'Emp. d. Turcs...*, s. 179).

¹² Kitabe I, doğu, str. 18 vd.; II, doğu, 16.

¹³ Kitabe I, doğu, 21; II, doğu 18. Kengü-tarban, Arıs ırmağının Seyhun'a döküldüğü yerdeki Otrar = Fârab kasabası (bk. S.G. Klyaştorny, *Orhon âbidelerinde Kengü'nün kavmî-yer adı*, Belleten, sayı, 69, 1954, s. 92 vd.; K. Czeglédy, *Nomád népek vândorlása napkelettöl...*, Budapest, 1968, s. 31, 143).

¹⁴ O zaman Çin'de hüküm süren T'ang sülâlesi yıllığından naklen bk. Liu, *ayn. esr.* I, s. 218.

güce de sahip değildi ve Türk soylu oldukları tahmin edilen bazı şehir-krallıklarınca idare edilmekte idi. Nitekim siyâsî ayrılıkları kendi lehlerine değerlendirmeye çalışan Horasan'daki İslâm kuvvetleri, bu küçük "devletleri" teker teker ortadan kaldırılıp bölgeyi Emevî imparatorluğuna katmak ve dolayısıyla İslâmlaştırmak faaliyetinde idiler. Ancak, şehir "hükümdar"ları Arap kumandanlara (Abdullah b. Ziyâd, Sa'id b. Osman, Mûsa, muhelleb vb..) başarı ile direnmekte idiler.

Gök-Türk Orduları batı grubu aynı kadro içinde ileri harekâta devam etti ve Karadağ'ın kuzeyinden Şaş (Taşkend, Fârab)-sahasını geçerek, İnci ırmağı (kitabelerde Yinçü-ögüz)ni aştı, Kızıl-kum çölüne daldı. Ordu güneye doğru yürüyordu, hedef Mâveraünnehir'in diğer sınırına ulaşmaktı. Bununla beraber, Semerkand'ın kuzey cihetlerine kadar nüfuz etmiş olan Arap kuvvetlerinin muhtemel bir yan hücumunu önlemek üzere Tonyukuk, kalabalıkça bir müfrezeyi İnel kumandasında yolda bırakmıştı. Türk Ordusunun büyük bölümü ilerledikçe halk öbek öbek Türklere iltihak ediyordu. O sırada Türgiş başbuğu So-ko (U-çe-le'nin oğlu)nun idaresinde bulunduğu anlaşılan yerli Soğd (Semerkand'ın güneyi)lular da teslim olmuştu. Böylece Gök-Türk askeri Ceyhun (Amu-derya) nehri kıyısındaki ünlü Temir Kapıg (Demir-kapı)ya ulaştı (701)¹⁵. Tâ ilk çağlardan beri İran ile Turan (Türk) toprakları arasında tabii hudut kabul edilen, Belh şehrinin kuzeyinde 12-20 m. genişlik ve 3 km. uzunluktaki bu geçidin kazanılması ile neticelenen bu seferde aynı zamanda bol ganimet ele geçirildi: "Sarı altın, beyaz gümüş, eğri deve, kız-kadın..."¹⁶.

Türk Ordusunun doğu kanadı da faaliyet hâlinde idi. Kapgan'ın idaresinde güneye, Ordos'a yapılan akınlardan Liu Hu-çu (kitabelerde Altı Çub) bölgesine olan baskına (702 şubat) 17 yaşındaki Bilge ile birlikte Kül-Tegin de katılmışlardı. Karşı çıkan 50 bin kişilik Çin Ordusu mağlup edildiği gibi, Çinli kumandan Ong-tutuk (asıl adı: Wei Yüan-çung) henüz 16 yaşındaki Kül-Tegin tarafından elinde silâhu ile yakalanarak getirilip Kapgan Hâkan'a teslim edilmişti (702 son baharı)¹⁷.

¹⁵ Mâveraünnehir seferinde tâkip edilen yol için, bk. R. Giraud, *L'Emp. d. Turcs...*, harita, 4.

¹⁶ Kitabede III, str. 45-48. Buradaki kadın kelimesinin kitabelerdeki gerçek şekli "kotuz"dur ki, dul kadın demektir. Anlaşıyor ki, Türkler savaşlarda yalnız, kocaları ölmüş, serbest kadınları esir alıyorlar, fakat evli kadınlara dokunmuyorlardı (bu noktaya R. Giraud dikkati çekmiştir: bk. R. Giraud, *L'Inscription de Baïn-tsokto*, s. 112). Bu Mâveraünnehir seferi münasebetiyle Türk belgelerinde ilk defa Araplar zikredilmiştir ("Tezik" adı altında; Arap Tayy kabilesinin adından. Bu kelime sonraları İranlılar için kullanılır olmuştur: Tacik).

¹⁷ Kitabeler I, doğu, 31 vd., II, doğu, 24 vd.; Liu, *ayn. esr.* I, s. 164, 218.

Hâkan ve iki kardeş yeğen Çin’de seferi sürdürdüler. 702’de Yen-çu, Hia-çu, Şi-ling, Hin-çu, Ping-çu eyalet-garnizon merkez ve bölgelerine 20 akın yaptılar. Bunlar arasında en etkili olanı büyük Mingşa (Kan-su’da, bugün Çung-wei-hien) muharebesi idi. Orada General Ça-ça Sengün (Çince aslı: Şa-ça Çung-i) kumandasındaki 80 bin kişilik Çin Ordusu bozguna uğratılmıştı¹⁸. Hemen arkasından komşu eyaletlere süvari müfrezeleri sevk edilirken Çin sarayı yeni bir günlük emir çıkararak, Gök-Türk saldırılarını durdurmanın, Hâkan’ı ve yeğenlerini şu veya bu şekilde tesirsiz hâle getirenin “prens” unvanı ile birlikte 2 bin top ipek verilerek taltif edileceğini ilân ediyordu.

Bundan sonra Türk ülkesi içinde bazı kımıldanışlar görüldü. Halk Kapgan’ın dinmek bilmeyen seferlerinden usanmış, huşûnetinden çekinir hâle gelmiş gibi idi. Nitekim 709’da Çik’ler (Kem-İrtiş nehirleri arasında) ve Isık-göl batısındaki Azlar Bilge tarafından bastırıldı. Gök-Türk Ordularının doğuda ve güneyde çok uzaklarda (Çin seferi dolayısıyla) bulunmasından faydalanarak baş kaldırmaya teşebbüs eden Kırgızlar Bilge-Kül Tegin kumandasındaki “*mızrak boyu kar sökerek Kögmen [Tannu-ula] dağlarını aşan*” Gök-Türk Orduları tarafından perişan edildi (Songa ormanı savaşı). Aynı sene (710) Tola ırmağı havalisindeki Bayırkular susturuldu (Türgi-yargın gölü savaşı). 711 yılında Türğişler tekrar darbelendi “*ateş ve fırtına gibi saldıran*” Türğiş başbuğu So-ko telef edildi (2. Bolçu savaşı) ve Bars Beğ Türğişlerin başına getirilerek (hâkan tâyin edilerek), Bilge’nin kızkardeşi ile evlendirildi¹⁹.

Bu arada, kitabelere göre “*Soğd kavmini tanzim etmek*” için bir Mâveraünnehir seferi daha yapıldı. Bu yürüyüşe Gök-Türklerden iştirak edenler üzerinde kesin bilgi olmadığı için türlü spekülasyonlar yapılmıştır; fakat bu 2. batı seferine ne Kapgan’ın, ne de Bilge ve Kül Tegin kardeşlerin katılmadıkları muhakkaktır (Tonyukuk ise bir müddetten beri Ayguculuk’tan alınıp “Yargu”/Devlet yüksek mahkemesi/üyeliğinde vazifelendirildiği için²⁰ onun da bulunması mümkün değildi).

Kapgan’ın gittikçe ağırlaşan musamaha tanımaz tutumu huzursuzluğu artırıyor, gördüğümüz gibi, bilhassa Türk boylarının ayaklanmasına yol

¹⁸ Kitabeler I, doğu, 32-34, II, doğu, 26; Liu, *ayn. esr.* I, s. 219, II, 604. Bu Çin seferi L. Bazin’e göre (L. Bazin, *Les calendriers turcs anciens et médiévaux*, Lille, 1974, s. 224) bir yıl kadar sürmüştür (705-706 arası).

¹⁹ Kitabte I, doğu 18-20, 34-38, II, doğu 16 vd, 26-28; Liu, I, s. 169; R. Giraud, *ayn. esr.* s. 175.

²⁰ Bk. Liu, *ayn. esr.* I, s. 171.

açıyordu. Önce “Kara Türgiş” başkaldırması, sonra üç yıl kadar sürdüğü anlaşılan (711-714) Karluk isyanı, Çin’den destek alan bu kütlenin bir aralık tâ Ötüken’e kadar sokulabilmeleri ancak Hâkan ile Bilge ve Kül Tegin kardeşlerin ortak harekâtı sonucunda (Tamıg ıduk-baş savaşı, 713) durdurulabilmiş ve bir kısım Karlukların Çin’e sığınmalarına bile meydan verilmiş, bu arada Çin’in fırsattan istifade Gök-Türklere karşı askerî yığınak merkezi hâline getirdiği İç Asya’daki Beş balıg üzerine yapılan sefer (714), Bilge’nin de iştiraki ile direnme yuvaları dağıtılmış ise de²¹ durumun hayli karıştığı ve hâkanlığın âdeta kaynamaya başladığı görülüyordu. Kitabelerdeki “*Amcam Kaganın idarî keşmekeşi, halkta ikilik ortaya çıktığı zaman*” vb. ifadeler²² daha vahim hâdiselerin patlak vereceğinin işareti durumunda idi. Nitekim Hâkanlığın ana kütlesini teşkil eden Oğuzlar birliğinin idareye açıkça cephe almaları büyük şaşkınlık yarattı: “*Dokuz-Oğuz bodun’u kendi bodunum idi. Gök ve yer karıştığı için düşman oldu*”²³. 715 yılında Kapgan tarafından mukavemet kırıldı, lâkin 716 senesinde Oğuz boylarından Bayırkuların şiddetle hırpalanması Kapgan’ın hayatı boyunca kazandığı seri zaferlerinin sonuncusu oldu. Galibiyetten sonra Ötüken’e dönerken yolda Bayırkuların pususuna düşerek hayatını kaybetti (22 Temmuz 716)²⁴.

Kapgan’ın yerine getirilen oğlu vaktiyle “Küçük hâkan” diye tanınmış olan İnel, hâkanlığın bu buhranlı günlerinde devlet dizginlerini tutacak kudrette değildi. Karışıklığı giderememiş, yurda huzur getirememişti. Halbuki Türk milleti bu hizmetleri, töre gereği, hâkandan beklerdi. Oğuzlar büsbütün alevlendikeri için devleti kurtarmak, halkı selâmete kavuşturmak işi Bilge ile Kül Tegin’in omuzlarına yüklenmişti. Var güçleri ile mücadele ediyorlardı. Yalnız 716 yılında Kül Tegin, Oğuzlara karşı 5 sefer yapmış (Togu-balıg, Kuşlagak, Urgu/veya Anturgu?/, Çuş-başı, Ezgenti-kadıız savaşları) ve seferlerden dördüne Bilge de katılmıştı²⁵. O sene büyük miktarda hayvan telefâtına sebep olan kıtlıkta bile Bilge sefer hâlinde idi. Uzayıp giden bu mücadeleler dolayısıyla, aşağıda görüleceği üzere, kitabelerde Gök-Türk Ordusunun takatten düşüp cesaretini kaybettiğini açıklayan ifadeler yer almıştır. Durumun gittikçe ağırlaşması yeni hâkanın

²¹ Kitabe II, doğu, 28; Liu, I, s. 170-220.

²² Daha bk. R. Giraud, *L’Emp. d. Turcs...*, s. 52.

²³ Kitabe I, kuzey, 11; II, doğu, 30.

²⁴ Liu, I, 171; L. Bazin, *Les calendriers...*, s. 234. Asilerin Çin ile temas hâlinde oldukları, hâdisе sırasında onlar nezdinde bir Çinli temsilcinin bulunmasından bellidir (Liu, *göst. yer.*).

²⁵ Kitabeler I, kuzey, 4-9, II, doğu, 30-33.

beceriksizliğine atfolunuyor ve halkta, milleti idare yetkisi olan Tanrı başışı (= kut)nın yine Tanrı iradesi ile hâkandan geri alındığı kanaati yaygınlaşıyordu²⁶. Felâketin önlenmesi için hâkanın değiştirilmesi meşrû hâle gelmiş, bu lüzum milletçe beklenir olmuştu. Çin yıllıklarındaki bilgilere göre, herhâlde İnel'in tahtta direnmesi sonucu, değiştirilme zor kullanılarak yapıldı. Hâkan, kardeşi, akrabaları ve taraftarları öldürdü²⁷. İhtilâl plâmı İteriş'in oğullarınca hazırlanmış; fakat Kül Tegin tarafından uygulanmıştı (716).

II

Asıl adının Beğ-Kür (veya Beğ-kürlüğü²⁸) olduğunu tahmin ettiğimiz büyük kardeş Gök-Türk tahtına geçirilince (716-734) Bilge (hakim, Çince'deki şekli P'i-kia) unvanını aldı. Bilge Hâkan Kül Tegin'i ordunun başına getirerek, silâhli kuvvetlerin tanzim ve tensikine memur etti; o tarihe kadar bir nevi geri hizmet durumundaki "Yargu" üyeliğinde çalışan ve hâtun P'o-fu'nun babası, yâni kayınpederi olan Tonyukuk'u tekrar eski vazifesi Ayguculuğa getirdi, devletin iç ve dış yüksek politikasını ona tevdi etti. Fakat Gök-Türk topluluğunda umumî bir yorgunluk, bezginlik vardı; "*Tanrı Türk kavmi yaşasın diye beni tahta oturttu... içte aşsız, dışta çıplak bir kavme kagan oldum. Babamızın, amcamızın kazandığı milletin adı, sanı unutulmasın diye kardeşimle sözleştik... Türk milleti için gündüz oturmadım, gece uyumadım. Kül Tegin ile, şad'larla ölesiyeye çalıştık...*"²⁹. Mücadele devam ediyordu. 717'de Uygurlarla (Kargar savaşı), 718'de yeni bir isyan hareketine girişen Karluklarla savaşıldı ve başarılar elde edildi³⁰.

Bilge Kagan Çin ile iyi geçinmek arzusunda idi. Bu yola, Gök-Türklerin biraz dinlenme ve ihtimama muhtaç oldukları hususunda Tonyukuk'un uyarıları neticesinde girmişti. Ancak sığıntı prenses ile

²⁶ "*Tengri, hagan kut'ı taplamadı*" (Kitabe II, doğu, 35); "*Dirayetsiz kagan hatalar işledi. Yukarıda Gök Tanrı ona kut vermedi...*" R. Giraud, *ayn. esr.* s. 52.

²⁷ Bk. Liu, I, s. 171. Kagan âilesinden Çine sığınmayı başaran prenses ve orada 723'de ölümü münasebetiyle dikilen Çince âbidesi için bk. P. Pelliot, *La fille de Mo-tch'o...*, T'oung Pao, 1915, Paris, s. 301 vd.; A. Bombaci, *The Husband of Princess Hsien-li Bilge*, Studia Turcica, Bp. 1971, s. 103 vd. (Türk. terc. TDED, 1975).

²⁸ kür = sağlam, dirençli sarsılmaz (bk. Kitabe I, doğu, 6; DLT, I, 324) şahıs adı olarak da kullanılır (bk. İ.A. Kür-buğa IV b).

²⁹ Kitabeler I, doğu, 25-27; II, doğu, 20-22 (*Tengriteg Tengride bolmuş Türk Bilge*).

³⁰ Karluklarla çarpışmada ölen *Tarduş şad'* Küli Çor (veya Kül-iç-çor) için İkke Khuşotü'de bir kitabe dikilmiştir (Bk. H.N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I, 1936, s. 135-140; son neşir, T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington/USA/, 1969, s. 12, 267 vd.

etrafındakileri Bilge'ye karşı savaşa teşvik eden, aynı zamanda K'i-tanlardan da askeri destek sağlayan Çin Beş-Balığ'daki Basmıl'lar ile de anlaşığından Gök-Türklere karşı saldırı plânları hazırlamakla meşguldü. Nazik durum yine Tonyukuk'un cesurane hareketi ile kurtarıldı. Bu büyük stratejist, kumandası altındaki kuvvetlerle önce Beş-balığ'ı kuşattı, sonra Çin'i şiddetli bir darbe ile baskı altına aldı: 720 eylül ayında Çin Ordusunu bozguna uğrattı (Şan-tan savaşı), daha sonra da yalnız kalan K'i-tanlarla müttefikleri diğer Tatar (Moğol)ları saf dışı etmeye muvaffak oldu (722-723)³¹. Beri tarafta Karluk topraklarına giren Bilge halk tarafından alkışlarla karşılandı³². Hâkanlık eski zindelik ve itibarını kazanmıştı. Hattâ Bilge 716 karışıklıkları yüzünden Ötüken ile ilgisini keserek 717 yılından beri müstakil devlet durumuna girmiş olan "Türgiş Hâkanlığı" bölgesini (Tarbagatay, Yedi-su vb.) bile kendine tâbi saymakta idi³³.

Bu başarılar üç Gök-Türk büyüğünün: Tonyukuk, Bilge ve Kül Tegin'in azim ve gayretleri ile elde edilmişti. Çin de şüphesiz durumun farkında idi. 725 yılında İmparator Hüan-Tsung'un başkanlığında yapılan toplantıda şöyle konuşuluyordu: "... Kagan Bilge milletini sever, Türkler de ondan memnundur. Kül Tegin savaş san'atının üstadıdır. Ona karşı koymak kolay değildir. Tonyukuk ise otoriter, hakim ve kurnazdır... İşte şimdi bu üç "barbar" aynı gayelerle bir arada bulunmaktadır..."³⁴. Daha 721'de Gök-Türk barış teklifine kalabalık bir ordu ve müttefikleri ile karşı çıkan Çin, artık, kendisi sulh isteğini ileri sürebilirdi. Bu maksatla Ötüken'e gönderilen Çin elçilik heyetini Bilge, Hâtun'un, Kül Tegin'in, Tonyukuk'un ve diğer devlet ileri gelenlerinin hazır bulunduğu mecliste kabul etti (725)³⁵.

Gök-Türk Hâkanlığına 46 sene hizmet eden büyük devlet adamı (batılı ilim adamlarına göre, Gök-Türklerin Bismarck'ı), Tonyukuk'un az sonra ölmüş olması lâzımdır, zira artık ondan bir haber yoktur. 731 yılında da ünlü Prens Kül Tegin hayata veda etti (27 şubat 731). Kardeşinin vefatı Bilge'yi fazlasıyla üzmüştü. Bilge, Kül Tegin adına dikilen kitabede onun kahramanlığını öğdükten sonra şunları söylemektedir: "*Küçük kardeşim öldü, görür gözüm görmez oldu, bilir bilgim bilmez oldu. Zamanı Tanrı takdir eder, kişi-oğlu ölmek için yaratılmıştır. Lâkin ben yaslandım, gözden yaş, gönülden feryat geldi, yanıp*

³¹ Kitabeler II, güney, 1-3. Ayrıca bk. Liu, I, s. 173 vd., 224 vd.; II, s. 616.

³² Kitabe II, doğu, 41.

³³ Liu, I, s. 420; Ed. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, Petersbourg, 1903, s. 45 vd, 82.

³⁴ Bk. Liu, I, s. 175, 227.

³⁵ Liu, I, s. 175, 227.

yakıldım... *Milletin gözü-kaşu* [ağlamaktan] *fenalaşacak diye sakındım* [endişelendim]...³⁶. Bilge Kagan'ın isteği ile kaleme alınan Kitabenin Türkçe metni, her ikisinin de "atı"sı (atabey'i)³⁷ Yollug Tegin yazmış ve taş a kazdırmıştı.

İki büyük yardımcısını kaybeden Bilge'nin 734 yazında K'i-tan ve Moğol Tatabılara karşı kazandığı zafer (Töngkes dağı savaşı) dışında mühim bir faaliyeti görülmemektedir. Ancak 727 yılında hükümet üyesi (Bakan) Mei-lu Ç'o³⁸'yu Çin'e göndermiş ve imparator tarafından saygı ile ağırlanan elçinin temasları neticesinde So-fang (Ling-çu'da) şehrinin serbest ticaret yapılabilecek ortak pazar yeri olması hususunda anlaşmaya varılmıştı. 734'de de Çin'e yollanan aynı Türk elçisi, Hâkanın (sırf dostluğu pekiştirmek maksadına yönelik) bir Çin prensesi ile evlenme talebini kabul etmiş olan imparatora teşekkür mektubunu götürüyordu³⁹. Fakat bu sıhriyet işi gerçekleşemedi, zira Bilge, adı geçen Buyruk-çor tarafından zehirlendi⁴⁰. Ölüncüye kadar suikastçıyı ve işbirlikçilerini bertaraf eden Bilge nihayet 25 Kasım 734'de ruhunu teslim etti⁴¹. 19 yıl *şad* olmuş, 18 sene 4 ay *hâkanlık* etmişti. 51 yaşında idi.

III

Bilge Kagan tarihimizin müstesna şahsiyetlerinden biridir. Dikkat çekici özelliklere sahiptir. Yalnız tarihi hâdiseler açısından değil, Türk dilinin de en değerli hazinelerinden sayılan Kül Tegin Kitabesi ve onun için yaptırdığı, iç duvarları kahramanın hayatını gözler önüne seren sahnelerle süslü "bark" onun emri ve himmetiyle meydana getirilmiştir. Kül-Tegin Kitabesindeki ifadeler, milleti uyarıcı vasfı ile gerçek bir babanın evlâtlarına en içten nasihatları, ikazları durumundadır. Orada sadece Türk milletinin yaşamasını sağlayacak yollar, çareler gösterilmekle kalınmamış, bir devlet felsefesi yapılmış, Türk hukuk ve inanç prensipleri açıklanmış, sosyal tesanüt ve ekonomik faaliyetlerin millet uğruna en faydalı yanları dile getirilmiştir.

³⁶ Kitabeler I, kuzey, 10-11.

³⁷ Buradaki "atı" deyiimi "yeğen" değil, "atabey" mânâsındadır. Ayrıntılı açıklama için bk. İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 119 n.

³⁸ Türkçe aslı "Buyruk çor", bk. L. Liğeti, /Türk. terc. /, *Bilinmeyen İç Asya*, İstanbul, 1946, s. 207; Liu, I, s. 447; II, s. 622.

³⁹ Liu, I, 176, 227, II, s. 660.

⁴⁰ Liu, I, 226, II, s. 600 n. 1270.

⁴¹ Kitabelerdeki (II, güney, 10) eski "12 Hayvanlı" Türk takvimine göre kaydedilen tarihlere göre: "İt yılının 10. ayının 26. günü", krş. L. Bazin, *ayn. esr.* s. 183, 244.

Orhun'daki her üç kitabe (diğerleri, oğlu tarafından diktirilen Bilge ve nihayet Tonyukuk âbideleri) bu farklılıkları ile başka hiçbir millette eği görölmeyen bir tarihî, edebî, sosyal, dinî, hukukî belge hüviyetini taşır.

Bilge'nin bir özelliği de devlet idaresindeki itidalidir. Ne amcası ne Kül Tegin kadar haşın, ne de millî menfaatlerden fedakârlık yapacak derecede yumuşak tabiatlı idi. Gerektiğinde savaşa girmekten ve kitabelerdeki ifade ile "*Türk odusu gibi Kurt*" karakterini ortaya koymaktan çekinmezdi. Bunun yanında hoşgörölüğü de tabiatının ayrı bir yanı idi. Çin ile iyi geçinme yılları içinde, bir ara Gök-Türk kasabalarının da Çin'de olduğu gibi surlarla çevrilmesini ve Budizm, Taoizm gibi dinî ve felsefi akımların memlekette yayılmasını bile istemişti. Fakat bu tekliflerinden, Millet Meclisinde, başta Tonyukuk olmak üzere, ileri gelen idareci zümrenin haklı itirazları karşısında vazgeçmeyi bilmişti⁴². Fakat en büyük hususiyeti, Türk milletini çok sevmesi idi. Bu nokta Çin kayıtlarına bile geçmiştir. Kendi kitabesinde de, doğuda Çin'in Şan-tung Ovasına, İç Asyada Tokuz-ersin (Karaşar bölgesi)e kuzeyde Bayırku sahası (Anı ırmağı havalisi) ve batıda Demir Kapı (Ceyhun ırmağının yakınında Semerkand-Belh yolu üzerinde)ya kadar seferler yaptığını hatırlattıktan sonra şöyle demektedir: "... Tanrı buyurduğu için milletimi gözünün görmediği, kulağının duymadığı, ileri gün doğusuna, geri gün batısına, beri gün ortasına, yukarı gece ortasına götürdüm. Altunun sarısını, gümüşün akını, ipeğin safını, atın aygırını, kakım'ın karasını, sincab'ın gökünü Türklerime kazandırdım"⁴³. Milletine o derece güveniyor ve ebediliğine o ölçüde inanıyordu ki, şöyle diyordu: "*Ey Türk! Üstle gök yıkılmaz, altta yer delinmezse senin devletini, töreni kim bozabilir?*"⁴⁴.

Bilgi Kitabesinin metni yine Yollug tarafından hazırlanmış ve bir ay dört günde taşa işletilmişti. İhtişamlı cenaze töreni ise Türk takvimine göre "domuz yılının 5. ayının 27 sinde" (22 Haziran 735) yapılmıştı⁴⁵. Gerçi II. Gök-Türk Hâkanlığı 744-45 yıllarında zaafa düşmüş ve Ötüken'de iktidar diğer bir Türk boylar birliği (bodun) olan Uygurlara geçmiş ise de, Bilge Kagan'ın unutulmaz sözleri, ihtar ve tavsiyeleri günümüz Türk gençliğine ışık tutmakta devam etmektedir.

⁴² Bk. Liu, I, 172 vd. 224, 462; Türk devletlerinde meclisler için tafsilen bk. İ. Kafesoğlu, *ayn. esr.* s. 246 vd.

⁴³ Kitabeler, II, kuzey, 11-12.

⁴⁴ Kitabeler, I, doğu, 22; II, doğu, 18-19.

⁴⁵ Kitabeler, II, güney, 10; L. Bazin, *ayn. esr.* s. 183, 244. Her üç kitabe son olarak Gök-Türk harfleri ile asılları, o çağa göre söylenişleri ve günümüz batı Türkçesine çevrilmiş şekli Prof. M. Ergin tarafından yayınlanmıştır (*Orhun Âbideleri*, 1970/1000 temel eser, n. 32. Daha sonra bu neşrin 9-10 baskısı yapılmıştır).

